

UJVÁRI HEDVIG

Több mint interdiszciplina?

A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásáról

I.

Az elmúlt évtizedben több tanulmány vizsgálta a magyar sajtótörténeti kutatások helyzetét, illetve mérlegelte a Szabolcsi Miklós főszerkesztésében készült, 1892-vel záruló háromkötetes akadémiai sajtótörténet folytatásának lehetőségeit, módszertani kérdéseit. A felvetett főbb problémák címszavakban: a sajtótörténet interdiszciplináris, segédtudományi jellege, intézményhez köthető, szervezeti kereteket biztosító, akadémiai kutatóintézethez rendelt átfogó kutatási program hiánya, a politika- és irodalomtörténeti keretek tágítása, a társadalomtörténeti szempontok érvényesítésének szükségessége a kutatásban, a nyomtatott sajtó médiatörténeti megközelítése, könyv- és sajtótörténet együttes kezelése. Ezen túlmenően a kritikai kultúrakutatások is számos új szempont és narratíva végiggondolására sarkallnak. Jelen dolgozat a magyarországi német nyelvű sajtó kutatása felől közelít a kérdéskörhöz.

Az akadémiai kézikönyv említése kapcsán nem lehet elmenni amellett, hogy magyarországi német nyelvű sajtó feldolgozását, történelmi kronológia-kontextusba ágyazását csupán az I. kötet (1705–1848) vállalta fel, jobbra csak a 18. század végéig.¹ A hazai sajtó kezdetei kapcsán Kókay György bemutatja a budai és német polgárság sajtójának kialakulását, első német lapunk, a budai *Mercurius* (1730–1739?) történetét, majd a pozsonyi német nyelvű újságírás kezdeteit vázolja, központban az 1764-ben alapított *Preßburger Zeitung*gal. Ezt követően kitér a bécsi magyar vonatkozású orgánum, a *Kaiserlich königlich allernädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern* (1771–1776) szerepére. Az 1780-as években a pesti és budai hírlapok története mellett az erdélyi újságírás kezdeteit mutatja be a *Siebenbürger Zeitung* (1783–1787) nyomán. Ezt követően a német nyelvű folyóirat-irodalom kezdeteit tárgyalja a pozsonyi Windisch Károly Gottlieb erkölcsi hetilapjai (*Freund der Tugend*, 1767–1769, *Der vernünftige Zeitvertreiber*, 1770, *Preßburgisches Wochenblatt*, 1771–1773), Besse-nyei György bécsi folyóirata (*Der Mann ohne Vorurtheil*, 1781), majd a pesti folyóirat-irodalom (*Merkur von Ungarn*, 1786–1787) megindulása és a német nyelvű szakfolyóiratok kapcsán. Schedius Lajos *Literärischer Anzeiger für Ungern* (1798–1804) és *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der va-*

¹ *A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, szerk. Kókay György, Budapest, Akadémiai, 1979.

terländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur (1802–1804) című lapjai már a 19. századi hazai német sajtó kezdetét jelentik, egyben a kézikönyv vállalásának végét, hiszen a reformkori német nyelvű hírlapokról és folyóiratokról már csak vázlatos áttekintést kapunk (pl. a *Pannonia* és az *Iris* tárgyalása kimarad).

A kézikönyv I. kötete a hazai germanisztikai kutatások addigi eredményeire tudott alapozni, melyek monografikus igénnyel közelítettek a hazai német nyelvű folyóiratok történetéhez,² vagy legalább érintették a sajtó kérdéskörét,³ illetve egy-egy részkérdést bontottak ki.⁴ Ugyancsak megtörtént már 1945 előtt a magyarországi német nyelvű sajtó teljes körű retrospektív feldolgozása 1918-ig.⁵

A kutatás lehetséges folytatását, annak módszertanát először Fried István mérlegelte.⁶ Kókay szemléletét helyesli, azaz a magyar sajtó történetének tárgyalását egységben kell láttatni, a kutatásokba be kell vonni a nem magyar nyelvű lapokat is, ami a 18. században a latin és a német nyelvű lapok dominanciáját jelenti. Utóbbiak esetében figyelembe kell venni, hogy a történelmi Magyarországon összefüggő német nyelvű lakosság több területen élt, Pest-Buda mellett a Felvidéken, a Dunántúl délkeleti részein (a mai Tolna, Baranya, Somogy megye területén), Erdély szászok lakta településein, továbbá Magyarország déli részén (Bácska, Bánát). Ennek nyomán a magyarországi németiséget nem lehet homogén egységként kezelni, kulturális, politikai törekvések is eltértek, ezért sajtójukat sem lehet differenciálódás nélkül tárgyalni. Vizsgálni kell a német nyelvű újságírók kultúraközvetítő szerepét (pl. magyarról németre fordított műveik által), továbbá mennyiben hatott egy-egy régió sajtójára az ausztriai és a németországi sajtó, valamint többirányú komparatív kutatások is indokoltak, melyek a kulturális kapcsolódások sokrétűségét támaszthatnák alá.

Fried István tanulmányának alcíme sejtetni engedi, hogy a magyarországi német sajtó történetében 1848 cezúrát jelent. Korszakolása szerint a felvilágosodás eszmerendszere hatotta át a lapokat a 19. század elejéig. 1810 után a napilapok, a szépirodalmi, a színházi lapok és a szaksajtó primátusa érvényesült, míg a tudományos lapok (Windisch, Schedius, Kovachich lapjai) visszaszorulóban voltak. Ennek a tranzitszakasznak a reprezentánsai a *Pannonia* (1819–1822) és az *Iris* (1825–1828). Az 1820-as évek vége, az 1830-as évek eleje a szépirodalmi divatlapok (*Der Spiegel*, 1829–1852), a regionális, valamint a napisajtó virág-

² ZUBER Marianne, *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig*, Budapest, 1915.

³ PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története (a legrégebbi időktől 1848-ig)*, Budapest, 1926. – Uő, *Német polgárság magyar földön*, Budapest, é. n. [1944].

⁴ OSZTERN Rózsa, *Zsidó újságírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*, Budapest, 1930, (Német Philológia Dolgozatok, 45). – SZEMZŐ Piroška, *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812–1878)*, Budapest, 1931, (Német Philológiai Dolgozatok, 47). – Uő, *A „Pester Zeitung”, Egy XIX-ik századbeli kormánylap története*, Budapest, 1941.

⁵ A vonatkozó sajtóbibliográfiák összefoglalásához: RÓZSA Mária, *A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete = Magyar Könyvszemle*, 2006, 381–387.

⁶ FRIED István, *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései (XVIII. század, XIX. század első fele) = Magyar Könyvszemle*, 1983, 89–101.

kora. A két korszakot átívelő orgánus a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* (1800–1845), fennmaradásnak a *Pesther Tageblatt* (1839–1845), valamint a lokális híryanagyok miatt népszerű vidéki német nyelvű lapok (*Preßburger Zeitung*, 1764–1929, *Temesvarer Wochenblatt*, 1840–1849) vetettek véget. 1848/49-ben több rövid életű német nyelvű lapról van tudomásunk (*Der wahre Ungar*, *Der Patriot*, *Morgenröthe*, *Die Opposition*, *Das junge Ungarn*).

Noha már az eddigiekből kitűnik, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének korszakai eltérést mutatnak a magyar sajtó történetétől, hiszen jóval nagyobb periódusokat fognak egybe, érdemes összevetni a magyarországi német nyelvű sajtó időrendbeli felosztását a politikatörténeti korszakolást elvető tagolással.

A nyomtatott sajtó elkülönülési folyamatát, amely egyben műfaji elhatárolódást is jelent, Szajbély Mihály⁷ úgy látja, hogy az újságok megjelenése előtt a nyomtatványok piacán csupán alkalmi kiadványok, azaz könyvek léteztek. Az elkülönülés kezdetét az első periodikus kiadvány, a referáló hírlap megjelenése jelentette a könyvek mellett. Azok a tartalmak, amelyek kiszorultak a hírlapokból, bekerültek a folyóiratokba. A magyar nyelvű sajtó esetében ezek a változások 1780 és 1795 között mentek végbe. A következő markáns elkülönülés a könyv területén érhető tetten: Kisfaludy Károly *Aurorájával* (1822–1837) létrejött az első szépirodalmi almanach. A hírlap- és folyóirat-irodalom terén a következő lépést az jelentette, amikor az 1830-as években a referáló újságoktól elkülönült a véleményt nyilvánító pártsajtó (*Jelenkor*, 1832–1848; *Pesti Hírlap*, 1841–1849), a tudományos-enciklopédikus folyóiratoktól az első enciklopédikus szórakoztató lapok, a divatlapok (*Regélő–Honművész*, 1833–1841; *Rajzolatok a Társasélet és Divatvilágból*, 1835–1839), majd a divatlapoktól elkülönült az enciklopédikus ismeretterjesztő lap (*Athenaeum*, 1837–1843). Ezekről az 1840-es években különültek el előbb az ismeretterjesztő szaklapok (*Magyar Gazda*, 1841–1848), majd az 1850-es években a valódi szakmai és tudományos lapok (*Magyar Nyelvészet*, 1855–1862; *Törvénykezési Lapok*, 1857–1859; *Tanodai Lapok*, 1856–1861; *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1858–1919; *Lapok a Lovászat és Vadászat Köréből*, 1857–58 stb.). A pártsajtótól az 1870-es években különült el a független sajtó (*Pesti Hírlap*, 1878–1944), majd alakult ki a század utolsó évtizedében a bulvár-sajtó (*Esti Újság*, 1896–1917).

A hazai német sajtó 1848–1945 közötti időszakát illetően Rózsa Mária három korszakhatárt különít el: a Bach-korszaktól a kiegyezésig, 1867-től Trianonig, majd a trianoni békeszerződéstől 1944-ig.⁸ A Szajbély-féle felosztás alapján azonban érdemes a határokat rugalmasan kezelni, és inkább bizonyos lapok megjelenése alapján mikro- és makrokorszakokban, illetve műfajokban gondolkodni.

Az abszolutizmus idején a *Der Spiegelt* Rosenthal Sámuel (?1810–1868) és

⁷ SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról = Médiakutató*, 2005, tavasz, 71–79.

⁸ RÓZSA Mária, *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig: Vázlat = Magyar Könyvszemle*, 1993, 224–230.

Saphir Zsigmond (1806–1866) vitték tovább 1850 és 1852 között. Saphir Zsigmond a lovasberényi születésű humorista, kritikus és lapszerkesztő Saphir Móric Gottlieb (1795–1858) unokaöccse volt. Saphir Zsigmond szerkesztette a *Pesther Tageblattot* 1839 és 1845 között, és ő jegyezte a *Pester Postot* (1853–54), valamint a német nyelvű vasárnapi újságot, a *Sonntags-Zeitungot* (1855–1863) is, amely 1864–65-ben *Pester Sonntags-Zeitung* címmel jelent meg. Ugyancsak a korszak kiadványai a Dux Adolf (1822–1881) szerkesztésében megjelenő *Pester Geschäftsblatt* című kereskedelmi lap (1860–61), valamint a Ludasi (Gans) Mór (1829–1885) és Schlesinger Sigmund (1832–1918) fémjelezte *Feierabend* (1861). Bärmann József zsidó irodalmi hetilapot, az *Allgemeine Illustrierte Judenzeitungot* indította meg 1860-ban, amely a következő évben a *Carmel* címet kapta, de 1861 nyarán megszűnt. Ebben az időszakban jelent meg a *Jüdischer Schulbote* (1865–67), az első, kéthetente megjelenő zsidó pedagógiai szaklap Fischer Náthán sátoralja-újhelyi tanító, majd Forster Rezső szerkesztésében.⁹

A kiegyezést követő időszakban a hazai némettség asszimilációja nyomán a német nyelvű sajtó valamelyest veszített jelentőségéből. Azonban a gazdasági fellendülés, valamint a még mindig fennálló tömeges igény sokféle német nyelvű laptípus létrejöttét tette lehetővé: a politikai hírlapok primátusa mellett jelentős volt a vidéki némettség sajtója, a tudományos folyóiratok száma, valamint szaklapok, iskolai és egyházi orgánumok is megjelentek.¹⁰

A kiegyezést követően a magyar politikai napilapok száma nem maradt el az európai átlagtól, de a példányszámok kedvezőtlenebbül alakultak: a magyar nyelvű hírlapok előfizetői már alig haladták meg a tízezer főt. Magyarázható ez Pest-Buda kétnyelvűségével, a német nyelvű polgárság túlsúlyával, valamint a német nyelvnek a gazdasági életben betöltött szerepével. A külföldi, főleg bécsi és a magyarországi német nyelvű sajtótermékek kétszer-háromszor voltak kelendőbbek a magyar nyelvűeknél. 1875-ben kétmillió magyar nyelvű politikai lappéldány, míg a német nyelvűekből öt és félmillió jutott el az előfizetőkhez.¹¹ A vezető német lap a kormány félhivatalos orgánuma, a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt.

A lap története azonban jóval korábban, még a Bach-korszakban indult.¹² A Pesti Lloyd-társulatba tömörült kereskedők lapja már a kezdetektől fogva mérvadó gazdasági orgánumnak számított. A felelős szerkesztő 1867 végéig Weiskircher Károly volt, őt Falk Miksa (1828–1908) követte, aki 40 évig állt a lap élén.

Falk alatt a lap változatlanul mérvadó gazdasági közlönyként funkcionált, ugyanakkor az irodalommal, zenével, képzőművészettel, színházzal kapcsolatos írásokra is nagy hangsúlyt fektetett. Ezek a tematikájú cikkek töltötték meg

⁹ UJVÁRI Hedvig, *Zsidó újságírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pester Lloyd megalapítása után = Múlt és Jövő*, 2010, 3, 40–50.

¹⁰ A legfontosabbak felsorolásához l. RÓZSA 1993, i. m. 229–230.

¹¹ *A magyar sajtó története*, II/2, 1867–1892, szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla, Budapest, Akadémiai, 1985, 38–39.

¹² UJVÁRI, Hedvig, *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875*, I–II. = *Magyar Könyvszemle*, 2001, 189–203, 318–331.

a tárcarovatot, amelynek egyik sokat foglalkoztatott szerzője volt Dux Adolf, Hevesi Lajos, Silberstein-Ötvös Adolf, Sturm Albert vagy Max Nordau. A *Pester Lloyd*nak az irodalom szempontjából elvitathatatlan érdeme, hogy megismertette a magyarul nem olvasó külföldet a hazai szépirodalmi terméssel, Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, báró Eötvös József műveivel. Jókaitól 1868 és 1875 között kilenc regény jelent meg igényes, autorizált fordításban. Másfelől a lap elérhetővé tette olvasóinak a világirodalom legfrissebb írásait is, Zola, Spielhagen, Sacher-Masoch, Verne műveit. A *Pester Lloyd* német nyelven írott magyar lap volt, amelyet a németül is olvasó pesti polgárság forgatott. Emellett ablak kívánt lenni a német ajkú külföld felé is: azokhoz az olvasókhoz szólt, akik Magyarországról a nem mindig elfogulatlan, sokszor magyarelles bécsi lapok híradásai-ból tájékozódtak.

Bár a vezető német lap a *Pester Lloyd* volt, de rövid ideig életképesnek bizonyult a belőle kivált konzervatívabb, de lényegében azonos szerzőgárdával dolgozó *Ungarischer Lloyd* (1867–1876),¹³ valamint a kérészéletű balközép orientáltóságú *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872)¹⁴ is.

Az igazi és tartós konkurenciát Falk lapjának azonban a kispolgárság által preferált *Neues Pester Journal* (1872–1925) jelentette, amely a példányszám tízezer fölé emelkedésével egy évtized alatt milliommossá tette alapítóját, Bródy Zsigmondot, a *Pesti Napló* korábbi munkatársát. Ugyancsak hozzáköthető a szintén liberális beállítottságú olcsó néplap, a *Neues Politisches Volksblatt* (1877–1940) is.

Trianon után a német nyelvű sajtópiac elvesztette jelentőségét, a politikai hírlapok közül Bródy lapjai, valamint a *Pester Lloyd* maradt fent 1920 után is.

II.

A Monarchia szigorúan vett német nyelvterületen kívüli német nyelvű periodikáinak tudományos vizsgálata¹⁵ napjainkban a közép-európai kultúrtörténeti kutatások egyik aktuális feladata. Hatalmas anyaga, annak hatástörténete nagyrészt még mindig feltáratlan, tárgyköre jellegénél fogva multidiszciplináris, csak az irodalom felől érkező kutatók részéről feltételezi az irodalomszociológiai, recepcióelméleti és -történeti, valamint a komparatív szemlélet együttes módszertani érvényesítését.

A magyarországi német sajtó kutatására, szisztematikus feltárására irányuló néhány törekvés, noha megjelenik intézményi szinten, például a regionális sajtó

¹³ UJVÁRI Hedvig, *Lloydtól Lloydig: Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében* = *Magyar Könyvszemle*, 2012, 319–331.

¹⁴ UJVÁRI Hedvig, *Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a Neuer Freier Lloyd (1869–1872) fennállása során* = *Magyar Könyvszemle*, 2009, 488–492.

¹⁵ Erről nagyívű áttekintést ad: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VIII: *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*, Teilbd. 2: *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, hg. v. Helmut Rumppler und Peter Urbanitsch, Wien, ÖAW, 2006.

esetében, zömmel mégis inkább csak projektekről, egyéni kutatási teljesítményekről lehet beszámolni.

Az anyagfeltárás nyomán elmondható, hogy a kutatások alapját jelentő bibliográfiákat számba vette, rendszerezte és kiegészítette Rózsa Mária.¹⁶ Elősegítené a tájékozódást és jól hasznosulhatna a felsőoktatásban és a kutatásban egy olyan összefoglaló mű, amely a) vagy kézikönyvszerűen tartalmazná a legfontosabb adatokat (egyes sajtótermékek alapítási és megszűnési ideje, szerkesztői, fontosabb munkatársai, a lap jellege),¹⁷ vagy röviden összefoglalná a hazai német nyelvű sajtó történetét a kezdetektől 1945-ig. Ez persze illuzórikus elképzelés, hiszen csak néhány sajtótermék történetét (vagy történetének egy szakaszát) ismerjük behatóan. Mivel a magyarországi német sajtót leginkább germanisták kutatják, vizsgálódásuk homlokterében a sajtó irodalomközvetítő szerepének egy adott időszakban való bemutatása vagy egy-egy jelentősebb személy munkásságának feldolgozása áll.¹⁸

Noha kutatási területe jóval tágabb, vizsgálati tárgyánál fogva – melybe a hazai német nyelvű sajtó is beletartozik – mégis meg kell említeni a germanisztikai intézetek mellett a hosszú 19. század (1850–1920) szisztematikus kutatására, a sajtó- és könyvtörténeti kutatások együttes kezelésére vállalkozó Res libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi műhelyét.¹⁹ A kisebb tőkeerejű közép-európai, így magyarországi könyvkiadók ugyanis a könyvek mellett hírlapok kiadását, előállítását is vállalták.²⁰ A napilapok szerves része és példányszámnövelő

¹⁶ RÓZSA, Mária, *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920*, 1. Teil: *Zeitschriften und Fachblätter = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Bd. 9, München, 2001, 7–198., 2. Teil: *Zeitungen = Berichte und Forschungen*, Bd. 11, München, 2003, 59–141. – Uő, *Deutschsprachige Presse in Ungarn. – Magyarországi német nyelvű sajtó. 1921–2000*, Budapest, OSZK, Gondolat, 2006 (= Nemzeti Téka, 1586–1163).

¹⁷ Mintaként szolgálhat: OBENAU, Sibylle, *Literarische und politische Zeitschriften 1848–1880*, Stuttgart, 1987 (= Sammlung Metzler, 229), továbbá SEIDLER, Andrea und Wolfgang, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809: Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*, Wien, Köln, Graz, Böhlau, 1988 (= Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 1).

¹⁸ Néhány példa a kutatások sokszínűségére: BÓDY-MÁRKUS Rozália, *Literaturrezeption und Literaturvermittlung in den Beiblättern von Pest-Ofener und Pressburger deutschsprachigen Zeitungen von 1810 bis 1847*, München, IKGS, 2010 (Veröffentlichungen des IKGS an der Ludwig-Maximilians-Universität München, 118). – RÓZSA Mária, *Pesti német nyelvű lapok: a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Budapest, Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti füzetek, 173). – BOGNÁR Zsuzsa, *Irodalomkritikai gondolkodás a Pester Lloydban 1900–1914*, Budapest, Universitas, 2001. – DEZSŐ SZABÓ, *Wechselwirkungen der Medien und der Literatur. Der Pester Lloyd als Vermittler zwischen der deutschen und der ungarischen Literatur 1918–1933*, Budapest, ELTE Germanisztikai Intézet, 2009 (Budapester Beiträge zur Germanistik, 55). – UJVÁRI, Hedvig, *Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt“: Max Nordaus Pester Publizistik*, Budapest, Argumentum, 2007.

¹⁹ Honlapjuk: <http://www.fragmenta.oszk.hu/xixcent.htm>

²⁰ *A vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878)*, szerk. Lipták Dorottya, Budapest, Eger, Kossuth Kiadó, 2012.

tényezője volt mind a magyar, mind a német nyelvű újságokban a folytatásos regény, amely gyakran a megjelenés vége után könyv alakban is megjelent, általában ugyanannál a kiadónál.²¹

A kutatócsoport a könyv és a sajtó történetét a társadalomtörténet részeként értelmezi, ami azonban nem jelenti a társadalom- és kommunikációtörténeti megközelítések általános érvényesítését. Célkitűzéseik szerint „újszerűen kell megközelíteni kapcsolódásukat a politikatörténethez is, az ideológiai, uralmi tényezők mellett, közigazgatási tényezőket, a politikai részvétel kérdéseit is be kell vonni a vizsgálat körébe”. Vizsgálódásaik során Budapest helyzetét kiemelten kezelik az itt végbement üzemi, üzleti koncentrálódás miatt. Kutatásaik három irányban zajlanak: a termelés (azaz a termék – könyv, időszaki kiadvány előállításának folyamata), a terjesztés, a fogyasztás vizsgálatának irányában.²²

A polgári gazdasággal kapcsolatos vizsgálati szempontok a hazai német sajtó esetében is érvényesek, gondoljunk például Bródy Zsigmondra, aki már az új tulajdonostípust, a lapmágnást (virilistát) testesítette meg. Újságíróként kezdte, bécsi lapok pesti tudósítója volt, majd a császárvárosból tudósította a pesti lapokat, megvásárolta a *Neues Pester Journalt*, nyereséges vállalkozással fejlesztette, megalapította a Hungária Hírlapnyomdát, korának legkiválóbb grafikusaival és tipográfusaival dolgoztatott, és támogatta a hírlapírók nyugdíjalapját is.²³

Azonban a fővároson kívül indokolt kitekinteni a további régiók sajtójára is – ezt teszi a Bécsi Egyetemen a Seidler Andrea, Pécssett a Szendi Zoltán vezette műhely –, mert a német ajkú lakosság számára a nagyobb városokban is jelentek meg lapok, gyakran különböző politikai hovatartozással. Így a fent bemutatott Lloyd-lapok és zsmárnok mellett Sopronban (*Oedenburger Zeitung* 1875–1944), Radikal (1900–1913), *Westungarisches Volksblatt* (1894–1918),²⁴ Kőszegen: *Günser Zeitung* (1883–1938), *Günser Anzeiger* (1889–1918), Pozsonyban: *Preßburger Zeitung*,²⁵ *Westungarische Grenzboten* (1872–1918),²⁶ Kassán: *Kaschauer Zeitung* (1872–1914),²⁷ Pécssett: *Fünfkirchner Zeitung* (1869–1906),²⁸ Nagysze-

²¹ UJVÁRI, Hedvig, *Kulturtransfer in Kakanien: Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882)*, Berlin, Weidler, 2011.

²² LIPTÁK Dorottya, *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról: (Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok) = Magyar Tudomány*, 2011, 1121–1131.

²³ BALOGH János Mátyás, *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában, A budapesti sajtóipar születése*, PhD-értekezés, Budapest, ELTE, 2014. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/baloghjanosmatyas/diss.pdf> [utolsó letöltés. 2014. november 6.]

²⁴ *Deutsche Sprache und Kultur Westungarn / Burgenland*, hg. v. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2004.

²⁵ A kezdeti évekhez I. SEIDLER, Andrea, CZIBULA, Katalin, *Repertorium der Pressburger Zeitung 1764–1773, Internet-Datenbank*, (Hozzáférés 2003. január 1-je óta az OSZK-n keresztül.)

²⁶ *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, hg. v. Seidler, Andrea, Kriegleder, Wynfrid, Tancer, Jozef, Bremen, Edition Lumière, 2002.

²⁷ *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, hg. v. SEIDLER, Andrea, KRIEGLEDER, Wynfrid, TANCER, Jozef, Bremen, Edition Lumière, 2007.

²⁸ A lap történetéhez és kulturális jelentőségéhez I. SZENDI Zoltán, *A német nyelvű sajtó Pécssett*

benben, az erdélyi szászok központjában: *Siebenbürger Bote* (1792–1862, utána *Hermannstädter Zeitung* 1918-ig), Brassóban: *Siebenbürger Wochenblatt* (1837–1849, utóda *Kronstädter Zeitung* 1944-ig),²⁹ Aradon: *Arader Zeitung* (1852–1918), továbbá Bánátban: *Temesvarer Zeitung* (1852–1949),³⁰ Bácskában: *Bács-Bodrogher Presse* (1856–1912), *Groß-Becskereker Wochenblatt* (1851–1916), *Werschetzer Gebirgsbote* (1857–1919).

Az ELTE germanisztikai intézete a szegedi és a pécsi germanisztikával közös *Regionalitás, kulturális technikák, tudományképek a századforduló és a két világháború közti korszak kultúrájában* című Jedlik Ányos-projektben (2006–2009), illetve saját *Az identitás terei. Kulturális topográfiák az Osztrák–Magyar Monarchia német nyelvű kultúrájában* című OTKA-projektjében (2009–2011) végzett kutatások a tudománynépszerűsítés és a térábrázolás témaköréhez kapcsolódóan vizsgáltak sajtótörténeti kérdéseket. A Jedlik Ányos-projekt esetében sajtótörténeti újdonságnak számít a *Fünfkirchner Zeitung* földolgozása (Szendi Zoltán, Kecsmár Krisztina, PTE), illetve mindkét projekt esetében az összehasonlító szempont alkalmazása. A projektek a témákhoz igazodva a következő problémaköröket vizsgálták: a tárcarovatok diskurzusokat integráló szerepe, a regionális, illetve városfejlesztési innovációk és a sajtó viszonya, egyes kulcsfontosságú évek, események sajtója. Mindkét projekt kutatási eredményeit, illetve a *Pester Lloyd*-ből készült fordításokat a Gondolat Kiadó Mű-helyek sorozatában megjelent kötetek dokumentálják.³¹

(*Fünfkirchen*) = *Határátlépések: Kulturális határok reprezentációi*, szerk. Csúri Károly, Mihály Csilla, Szabó Judit, Budapest, Gondolat, 2009, 170–192. – Uő, *Színházi élet a Fünfkirchner Zeitung tárcarovatában 1900 körül = Tömegek és ünnepek: A nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben*, szerk. Csúri Károly, Orosz Magdolna, Szendi Zoltán, Budapest, Gondolat, 2009, 233–242 (Mű-helyek, 8). – Uő, *Wandlung und Verwandlung der Kultur in der und durch die Presse – im Spiegel der Fünfkirchner Zeitung = Zwischenräume: Kulturelle Transfers in deutschsprachigen Regionalperiodika des Habsburgerreichs (1850–1918)*, hg. v. Matjaž Birk, Berlin, Wien, LIT, 2009, 39–48. – Uő, *Deutschsprachige Presse in Branau = Regionalpresse Österreich, Ungarns und die urbane Kultur*, hg. v. Vlado Obad, Wien, Verlag Wien, 2007, 249–282.

²⁹ *Deutsche Sprache und Kultur: Presse – Literatur – Geschichte in Siebenbürgen*, hg. v. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2008.

³⁰ *Literatur in der „Temeswarer Zeitung“ 1918–1949*, hg. v. Eduard Schneider, München, IKGS Verlag, 2003. – *Deutsche Sprache und Kultur im Banat*, hg. v. Andrea Seidler, Wynfrid Kriegleder, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2014.

³¹ KERÉKES, Amália, TELLER, Katalin, „*dass das Jüdische in uns nicht zu verstummen braucht, wenn das Vaterländische spricht*“: *Zur deutschsprachigen zionistischen Presse Ungarns 1914–1918 = Deutschsprachig-jüdische Publizistik zur Habsburgermonarchie im Zeichen des Ersten Weltkriegs – Medialität, Ästhetik, Sinnvermittlung*, hg. v. Petra Ernst et al., Innsbruck, Studienverlag (megjelenés alatt). – *Váltó- és keresztkapcsolások: A tudásközvetítés folyamatai a két világháború közötti magyar és német nyelvű kultúrában*, szerk. Kerekes Amália; Teller Katalin, Budapest, Gondolat, 2006. – *Keresztmetszetek. Kiállítás, népszínház és fantasztikum a magyar és német nyelvű kultúrában 1875 és 1917 között*, szerk. Kecsmár Krisztina, Szabó Judit, Szendi Zoltán, Budapest, Gondolat, 2007. (CD-ROM-mal). – *Post festum: Szabadtéri játékok a két világháború között Salzburgban, Szegeden és Pécsen*, szerk. Kerekes Amália, Kindl Melinda, Szabó Judit, Budapest,

Az ELTE adott otthont 2013 decemberében a „Vor den Gedenkjahren. Forschungstendenzen, Forschungsdesiderate zum Ersten Weltkrieg in den Kulturwissenschaften” című konferenciának, és az ebből készülő kötet kapcsán jelenleg is zajlanak kutatások a háborús propaganda témakörében, de ezek a korszakból adódóan elsőrendűen a *Pester Lloyd* hadi tudósításaira, illetve a sajtó helyzetét tárgyaló cikkeire szorítkoznak.

UJVÁRI, HEDVIG

Mehr als interdisziplinär?

Die Erforschung der deutschsprachigen Presse Ungarns im Überblick

Vor einigen Jahrzehnten wurden die Forschungsarbeiten auf dem Gebiet der Pressegeschichte Ungarns von einer Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften koordiniert. Das Ergebnis fand seinen Niederschlag in den – wenn auch nur bis 1892 reichenden – drei Bänden der *A magyar sajtó története* („Geschichte der ungarischen Presse“). Heute, nachdem die Pressefreiheit errungen ist, die Bedeutung der Medien außerordentlich zugenommen hat und wo die Institute für Kommunikationswissenschaften als Paradestücke der geisteswissenschaftlichen Fakultäten gelten, werden die Forschungsaktivitäten, anstatt zentral koordiniert und planmäßig organisiert zu werden, paradoxerweise eher handgesteuert und durch Eigeninitiativen in Gang gesetzt. An den Hochschulen in Ungarn wird Pressegeschichte von Literaturhistorikern, Historikern und Soziologen gelehrt, denn das Fach ist kein selbstständiger Bereich; es kann allenfalls – reichlich euphemistisch – als interdisziplinär bezeichnet werden.

Besonders akut werden diese Probleme, wenn man nach dem Stand der Erforschung der deutschsprachigen Pressegeschichte Ungarns Ausschau hält. Auch das oben erwähnte akademische Projekt behandelte dieses Kapitel eher marginal, lediglich György Kókay befasste sich mit diesem Segment eingehender, und zwar bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Spezialisierte Teilstudien zu den weiteren Epochen, zu Persönlichkeiten oder einzelnen Presseorganen sind zwar vorhanden, aber eine monografische Bearbeitung des Themas lässt noch auf sich warten. Die vorliegende Studie hat sich als Ziel gesetzt, die wichtigsten Forschungsrichtungen und -ergebnisse zu bündeln.

Keywords: history of journalism in German language within Hungary, interdisciplinary history of journalism, comparative study